ئىسلام دىنىنىڭ شىنجاڭغا تارقىلىشى توغرىسىدا

ئوسمانجان ئىبراھىم

ئىسلام دىنى ئۈچ چوڭ دۇنياۋى دىنىنىڭ بىرى بولۇپ، خرىستىئان دىنىدىن قالسا دۇنيا بويىچە ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ. ھازىر دۇنيادا 70 تىن ئارتۇق دۆلەتتە تەخمىنەن 800 مىليون ئاھالە ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ. مەملىكىتىمىزدىمۇ 10 دىن ئارتۇق مىللەتنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تەخمىنەن 13 مايون ئاھالە ئارىسىدا بۇ دىنىنىڭ تەسىرى خېلى چوڭ.

سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان دەۋرىدىن ھېسابلىغاندا، ئىسلام دىنى شىنجاڭدا 1000 يىلدىن كۆپرەك تارىخقا ئىگە. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، ئىسلام دىنىنى تارقاتقۇچىلار IX ئەسىردە شىنجاڭغا كىرگەن. ئۇلارنىڭ ئەڭ مەشھۇرلىرى نىشاپورلۇق شەيخ ھەسەن بارسى بىلەن ئەبۇ ناسىر سامانىدۇر. مۇندىن باشقا، ئەرەب ساياھەتچىسى ئىبنى ئەل ئاتىر 960 - يىلى 20 مىڭ ئۆيلۈك تۈرك قەبىلىسىنىڭ ئىسلام دىنىغا كىرگەنلىكىنى تىلغا ئالىدۇ. ئالىملار بۇ قاراخانىلار سۇلالىسىدىكى تۈركىي قەبىلىلەرنى كۆرسىتىدۇ دەپ قارايدۇ. بۇ دەلمۇسا دەۋرىگە توغرا كېلىدۇ. شۇڭا نۇرغۇن تارىخشۇناسلار مۇسا شۇيىلى ئىسلام دىنىنى دۆلەت دىنى دەپ جاكالىغان، شۇنىڭدىن كېيىن ئىسلام دىنى تارىختا تۇنجى قېتىم تۈركىي تىلدىكى مىللەتلەرنىڭ ئىسلامىيەت سۇلالىسىنىڭ تارىخي رەسمىي باشلاندى دەپ ھېسابلايدۇ.

ئىسلام دىنى شىنجاڭغا كىرىشتىن ئىلگىرى، ھازىرقى شىنجاڭدا قاراخانىلار ھاكىمىيىتى، قوچو ئۇيغۇر خانلىقى ۋە خوتەندىكى ياغلىقالقۇ سۇلالىسىدىن ئىبارەت ئۈچ ھاكىمىيەت مەۋجۇت بولۇپ، بۇلارنىڭ ھەممىسىدە بۇددا دىنى دۆلەت دىنى ئىدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە قاراخانىلار ئەڭ ئاۋۋال ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىدۇ. قارا خانىلار خانلىقىنىڭ قۇرغۇچىسى بىلگە كۆل قادىرخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئىككى ئوغلى ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلىدۇ. چوڭ ئوغلى باسىر چوڭ خان بولۇپ، بالا ساغۇننى ئىدارە قىلىدۇ. كىچىك ئوغلى ئوغۇلچاق قادىرخان تالاسنى ئىدارە قىلىدۇ. «قەشقەر تارىخى» دىن ساقلىنىپ قالغان پارچىلاردىن بىزگە شۇ نەرسە مەلۇمكى، ئوغۇلچاق سامانىلار پادىشاھى ئىسمايىل ئىبنى ئەھمەت بىلەن زامانداش بولۇپ، ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا قاتتىق ئۇرۇش بولىدۇ. تالاس ئۇزاق مۇھاسىرىدە قالغاندىن كېيىن، 893 - يىل 3 - 4 - ئايلاردا ئىسمايىل تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنىدۇ. ئوغۇلچاقنىڭ 10 مىڭ ئەسكىرى ھالاك بولۇپ، خوتۇنى ۋە 15 مىڭ ئادىمى ئەسىرگە

چۇشىدۇ. ئوغۇلچاق پايتەختىنى قەشقەرگە يۆتكەپ، سامانىلار سۇلالىسى بىلەن داۋاملىق ئۇرۇش قىلىدۇ. 904 - يىلى قەشقەردىن ئەسكەر چىقىرىپ، سامانىلار سۇلالىسىنىڭ چېگرىسىغا ھۇجۇم قىلىدۇ. ئوغۇلچاق سامانىلار سۇلالىسىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى زىددىيەتتىن پايدىلىنىپ، سامانىلار سۇلالىسىنىڭ ماۋارەئۇننەھردىن قېچىپ چىققان شاھزادىسى ئەبۇ ناسىر سامانىنى قانات ئاستىغا ئېلىپ، ئاتۇشقا جايلاشتۇرۇپ قويىدۇ. ئوغۇلچاقنىڭ جىيەنى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان مەزكۇر شاھزادىنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلىپ، ئەڭ ئاۋۋال ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ. «سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان ئىسلام دىنىنى تارقىتىش بىلەن مەشھۇر بولۇپ، مىڭلىغان، 10 مىڭلىغان بۇددا ۋە خىرىستىئان مۇرىتلىرىنى مۇسۇلمان قىلىدۇ» ①.

سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىنكى ئىسمى ئابدۇكېرىم، ئۇ ھىجرىيە 344 - يىلى (مىلادى 955 — 956 - يىللىرى) ۋاپات بولىدۇ. قەبرىسى ئاستىن ئاتۇشتىكى مەشەت دېگەن يەردە.

سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان مۇسۇلمان بولغاندىن كېيىن، ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلمىغان بالاساغۇننىڭ بۈيۈك خانى بىلەن 942 - 943 - يىللىرى جىددىي ئۇرۇش قىلىپ، بالا ساغۇننى ئىشغال قىلىدۇ. سۇلتان سۇتۇق ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى بارىتاش (دىنى ئىسمى مۇسا ئىبنى ئابدۇكېرىم) ۋارىسلىق قىلىدۇ. ئۇ چوڭ تارماقتىكى چوڭ خاننى يوقىتىپ، ئۆزىنى ئارسلانخان (ياكى قارىخان) دەپ ئاتايدۇ ۋە ئۆز ھۆكۈمرانلىقىدىكى رايونلارنى ئىسلاملاشتۇرىدۇ.

ئەينى ۋاقىتتا قارا خانىلار سۇلالىسىنىڭ كۈچى خېلى زور بولۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سامانىلار سۇلالىسىنى يوقىتىدۇ. ۋامبېرىنىڭ «بۇخارا تارىخى» دا، سامانىلار سۇلالىسى يوقىتىلغاندىن كېيىن، بۇخارا قەشقەردىكى قارا خانىلار سۇلالىسىگە قارام بولدى، دېيىلگەن. قارا خانىلارنىڭ ھۆكۈمدارلىرى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىش قىزغىنلىقى بىلەن قىلىچ ئارقىلىق ھەممىلا يەردە دىن تارقىتاتتى. لېكىن بۇ پەقەت جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ غەربىي قىسمىدىكى شەھەرلەر بىلەنلا چەكلىنەتتى.

سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ ئىككى نەۋرىسى بولۇپ، بىرىنىڭ ئېتى ئەلى ئارسلانخان، يەنە بىرىنىڭ ئېتى ھەسەن بۇغراخان. بۇ ئىككىسىنىڭ ئەۋلادلىرى قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ ئىككى تارمىقى بولۇپ قالىدۇ. تارىخىي ماتېرىياللاردا خاتىرىلىنىشىچە، ئەلىنىڭ ئەۋلادلىرى ئۇنىڭ توقانغان ئىسىملىك بىر بالىسى بىر مەزگىل قەشقەر رايونىغا ھۆكۈمرانلىق قىلغاندىن باشقا، ئاساسەن ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان. ھەسەن بۇغراخاننىڭ ئەۋلادلىرى ئاساسەن ھازىرقى شىنجاڭ رايونىغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان. ھەسەن بۇغراخاننىڭ پايتەختى بالا ساغۇن، ئۇ 992 - يىلى

ۋاپات بولغان. پەيلەسوپنىڭ ئېيتىشىچە، ھەسەن بۇغراخان قەشقەر رايونىنى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلدۇرغان . ئارسلانخانمۇ ئىسلام دىنىنى تارقىتىش ئۈچۈن شېھىت بولغان. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، ئۇ يېڭىسارنىڭ شەرقىي شىمالىدا دىن تارقىتىش ئۈچۈن ئېلىپ بېرىلغان جەڭدە 998 ـ يىلى ۋاپات بولغان. بۇ ۋەقە ئەينى ۋاقىتتا ئىسلام دىنى تارقالغان جايلارنىڭ قارا خانلار ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان دائىرىدىلا بولۇپ، شەرق تەرەپتە قەشقەرنىڭ شەرقىدىن ئانچە ئۇزاققا بارمىغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ.

ھەسەن بۇغراخاننىڭ ئوغلى يۈسۈپ قىدىر خاندۇر. ئۇ قەشقەردىكى توقانخان ۋە ئەلى ئارسلانخاننىڭ ئەۋلادلىرىنى ھازىرقى شىنجاڭ رايونىدىن سىقىپ چىقارغان. ئۇ شىنجاڭدا ئىسلام دىنىنى ئاكتىپ تارقاتقان. قەدىمكى پۇللاردىن بىز شۇنى بىلەلەيمىزكى، يۈسۈپ قىدىرخان 1013 ـ 1014 ـ يىللىرى يەكەنگە، 1014 ـ 1015 ـ يىللىرى قەشقەرگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان.

قۇتەيبە ۋە ئىبنى ئەل ئاتىر يۈسۈپ قىدىرخاننى خوتەننىڭ ھۆكۈمرانى دەپ ئاتايدۇ. بۇنى خوتەننى ئىسلاملاشتۇرۇش ئەمەلىيىتىدىن ئايرىپ قاراشقا بولمايدۇ. ستېيىن «قەدىمكى خوتەن» دېگەن ئەسىرىدە يۈسۈپ قىدىرخان 40 مىڭ ئەسكىرى بىلەن 24 يىلدىن ئارتۇقراق ئۇرۇش قىلىپ، خوتەننى ئالدى دەيدۇ. خوتەن بۇددىستلىرىنىڭ تۇبۇتلەر بىلەن مۇناسىۋىتى بولغاچقا، ئۇلار خوتەن بۇددىستلىرىغا جەنۇب تەرەپتىن ياردەم بەرگەن. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئەزەلدىنلا ئىسلام لەشكەرلىرىگە ئۆچمەنلىكى كۈچلۈك بولغاچقا، خوتەن بۇددىستلىرىغا ئۇلار شىمال تەرەپتىن ياردەم بەرگەن. شۇنداق بولسىمۇ مەدايىن (بۇخارا) دىكى خەلىپىلەرنىڭ ياردىمى بىلەن 1006 ـ يىلى يۈسۈپ قىدىرخان خوتەننى ئىشغال قىلغان.

بۇ قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ نەچچە 10 يىللىق ئېچىنىشلىق قانلىق ئۇرۇش ئارقىلىق خوتەن بۇددىستلىرىنى بۇددا دىنىدىن يېنىپ، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشقا مەجبۇر قىلغانلىقىنى، شۇ جەرياندا مىڭلىغان، 10 مىڭلىغان خەلقنىڭ ئېچىنىشلىق تۈردە ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى، ئىلگىرى بىر مەھەل گۈللەنگەن مەدەنىيەتنىڭ كۆيدۈرۈلۈپ يوقىتىلغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

يۈسۈپ قىدىرخان مىلادى 1031 ـ 1032 ـ يىللىرى ۋاپات بولىدۇ. ئۇ ۋاپات بولۇش ۋاقتىدا ئۇنىڭ تېررىتورىيىسى جەنۇبىي شىنجاڭدىكى قەشقەر، خوتەن، يەكەن، يېڭىسار قاتارلىق جايلارغا، يەتتىسۇ ۋە سىر دەرياسىنىڭ شەرقىي قىسمىغىچە كېڭەيگەن، مەركىزى قەشقەر ئىدى.

قارا خانىلار سۇلالىسى ئۇيغۇر تارىخىدىكى ئەڭ كۈچلۈك سۇلالىلەرنىڭ بىرى بولۇپ، ئىسلام دىنىنىڭ كەڭ تارقىلىشىدا مۇھىم رول ئوينىغان. قارا خانىلار سۇلالىسى ئۆز قارىمىقىدىكى رايونلاردىلا زورلۇق كۈچ بىلەن ئىسلام دىنىنى كېڭەيتىپ، بۇددا مۇرىتلىرىنى مەجبۇرىي مۇسۇلمان قىلىپ قالماستىن، بەلكى «ئىستىلا» ۋاسىتىسى بىلەن ئىسلام دىنىنى باشقا رايونلارغا تارقاتقان. قەشقەر، يەكەن، خوتەن قاتارلىق جايلاردا ئىسلام دىنى مانا مۇشۇنداق تارقالغان. بۇ سۇلالە XII ئەسىرنىڭ 20-يىللىرى قىتانلار بېسىپ كەلگەنگە قەدەر مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان.

قارا خانىلار سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرىنىڭ دىنىي بىر تەرەپلىمىلىكى ناھايىتى كۈچلۈك بولۇپ، يات دىنىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىغا يول قويمايتتى ۋە دائىم غازات نامى بىلەن قانلىق ئۇرۇش ئارقىلىق دىن تارقىتاتتى. يات دىنىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىغا يول قويمىغاچقا، يات دىنىنىڭ تەسىرى ئاستىدا مەيدانغا كەلگەن مەدەنىيەتكىمۇ دۈشمەنلىك بىلەن قارايتتى. ئۇنىڭ ئەكسىچە، ئىدىقۇت رايونىدىكى ئۇيغۇرلار باشقا مىللەتنىڭ ۋە يات دىنىنىڭ تەسىرىدە مەيدانغا كەلگەن مەدەنىيەتكە خېلى ئېتىبار بىلەن قارايتتى. يېقىنقى يىللاردىن بۇيانقى تارىخ ۋە ئارخېئولوگىيە تەتقىقاتلىرى ئەينى ۋاقىتتىكى ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ مەدەنىيەتتە يۇقىرى دەرىجىدە تەرەققىي قىلغانلىقىنى ۋە گۈللەنگەنلىكىنى ئىسپاتلىدى. ئىدىقۇت رايونىدىن 10 نەچچە خىل يېزىقتىكى كىتابلار تېپىلدى. ئۇ يەردە مەتبەئە تېخنىكىسى تەرەققىي تاپقان، ھەر خىل مەدەنىيەت تارقالغان.

قاراخانىلار ھۆكۈمرانلىقىدىكى رايونلار ئىدىقۇت رايونىغا ئوخشىمايتتى. قاراخانىلار ھۆكۈمرانلىقىدىكى رايونلاردا ئىسلام دىنى ھەممىنى ئۆز ئىختىيارىغا ئالدى، بارلىق مەدەنىيەتلەر ئىسلام دىنى بايرىقى ئاستىدا مەيدانغا كېلىشكە باشلىدى. بارتولد قاراخانىلار سۇلالىسىدىكىلەر «ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، ئۆزلىرىنىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشتىن ئىلگىرىكى مەدەنىيەت تارىخىنى تېزلا ئۇنتۇدى»، «ئەرەب ئېلىپبەسى بىر مەھەل قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن بىللە ئىشلىتىلگەن بولسىمۇ، لېكىن كېيىن قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ئۇنتۇلدى»[3] دەيدۇ.

شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى 1125-يىلىدىن باشلاپ، جۇڭگو تارىخىدا غەربىي لياۋ دەپ ئاتالغان قارا خىتايلار (قىتانلار) نىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئۆتتى. قىتانلار بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ كېلىشى بىلەن ئىسلام دىنىنىڭ تارقىلىشى توسقۇنلۇققا ئۇچرىدى. بولۇپمۇ كۈچلۈك ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە ئىسلام دىنى قاتتىق زەربىگە ئۇچرىدى.

كۈچلۈك — ئالتاي تاغلىق رايونىدىكى نايمان قەبىلىسى ئاقساقىلىنىڭ بالىسى. چىڭگىزخان نايمانلارغا ھۇجۇم قىلغاندا، كۈچلۈك غەربىي لياۋغا قېچىپ بېرىپ، پادىشاھقا كۈيئوغۇل بولىدۇ. نايمان قەبىلىسىدىكىلەر ئەسلىدە كۆپرەك خىرىستىئان دىنىغا ئىشىنەتتى. كۈچلۈك خوتۇنى غەربىي لياۋ مەلىكىسىگە ئەگىشىپ، بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلدى. كۈچلۈك 1211 — 1212 - يىللىرى ئەمەلىيەتتە غەربىي لياۋنىڭ ھوقۇقىنى تارتىۋالدى. ئۇ يەتتىسۇ ۋادىسى، سىر دەريا ۋادىسىنىڭ بىر قىسمى ۋە قەشقەر قاتارلىق جايلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلدى. ئۇ ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە شىنجاڭ تارىخىدا بىرىنچى قېتىم ۋە ئاخىرقى بىر قېتىم ئىسلام دىنىغا قاتتىق زەربە بېرىلدى. ئۇ خوتەن رايونىدىكى ئىسلام دىنىنىڭ ئىمامى ئالائۇددىن مۇھەممەتكە ئۆلۈم جازاسى بېرىپ، ئىسلام دىنىنىڭ پائالىيىتىنى پۈتۈنلەي توختاتتى. مۇسۇلمانلارغا قىتانلارچە كىيىم كىيىپ، بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈردى. ئەسكەرلەرنى مۇسۇلمانلارنىڭ ئائىلىسىگە نازارەت قىلىشقا ئەۋەتتى. بۇنىڭ بىلەن ئىسلام دىنىنى قاتتىق چەكلىدى ۋە ئۇنىڭغا قاتتىق زەربە بەردى. بەزى مۇسۇلمان ئاپتورلار ئەسەرلىرىدە، مەسىلەن، جۇۋەينىنىڭ «تارىخىي جاھان كۈشاي» دېگەن ئەسىرىدە بۇ ۋەقە نەپرەت بىلەن بايان قىلىنغان. XVI ئەسىردىكى مۇسۇلمان ئاپتور مىرزا ھەيدەر كوراگانىنىڭ «تارىخى رەشىدى» ناملىق ئەسىرىدىمۇ «جاھان كۈشاي» دىكى بۇ ۋەقە كۆچۈرۈلۈپ بايان قىلىنغان. بۇ ئابزاستا مۇنداق دېيىلىدۇ. «كۈچلۈك قەشقەرنى بېسىۋېلىپ، خىرىستىئان دىنىنى تاشلاپ بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن كېيىن، ئۇ رايونلاردىكى خەلقلەرنى ئۆزىنىڭ پاك ئېتىقادى ئىسلام دىنىنى تاشلاپ، ناپاك بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىشقا بۇيرىدى. ئۇ قاتتىق ۋاسىتىلەر بىلەن يەرلىك خەلقنى قىتانلارنىڭ كىيىمىنى كىيىشكە ۋە قىتانلارچە زىننەت بۇيۇملىرى ئېسىشقا مەجبۇر قىلدى. توپلۇشۇپ ناماز ئوقۇشقا، دۇئا قىلىشقىمۇ يول قويمىدى».

«كۈچلۈك بارلىق بىلىملىك ۋە تەقۋادار مۇسۇلمانلارغا تۈزلەڭلىككە بېرىپ ئۆزى بىلەن مۇنازىرە قىلىشقا بۇيرۇق چۈشۈردى. شۇنىڭ بىلەن 3000 دىن ئارتۇق ئىمام تۈزلەڭلىككە باردى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئالائۇددىن مۇھەممەت ئىسىملىك بىر ئىمام بار ئىدى. ئۇ كۈچلۈككە يېقىن ئولتۇرۇپ، دىنىي مەسىلە ئۈستىدە كۈچلۈك بىلەن مۇنازىرىلەشتى. كۈچلۈك قاتتىق ئاچچىقلاپ، مۇقەددەس پەيغەمبەرلەرنى تىللىدى. ئالائۇددىن مۇھەممەت چىداپ تۇرالماي، ۋاقىراپ: ئاغزىڭنى يۇم، سەن راستىنلا دىنىنىڭ دۈشمىنى، ئۆلتۈرۈشكە تېگىشلىك ئىكەنسەن، دېدى. كۈچلۈك تېخىمۇ غەزەپلىنىپ، بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، ئالائۇددىننى قولغا ئالدى. ئالائۇددىننىڭ

38

كېيىمىنى سالدۇرۇپ، كىشەن سېلىپ ئۇنى ھەم ئاچ، ھەم ئۇسسۇز قويۇپ، ئىسلام دىنىدىن ۋاز كېچىپ، بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىش توغرىسىدا قەسەم قىلىشقا مەجبۇر قىلدى. لېكىن ئالاۋۇددۇن باش ئەگمەي. ئاخىرى مەدرىسىنىڭ ئىشىكىگە مىقلاپ ئۆلتۈرۈلدى»[1].

يۇقىرىدىكىلەر گەرچە مۇسۇلمان ئاپتورنىڭ غەزەپكە تولغان، شۇنداقلا ئىسلام دىنىنى تەرغىپ قىلغان سۆزلىرى بولسىمۇ، لېكىن بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، غەربىي لياۋ دەۋرى ئىسلام دىنىنىڭ تەرەققىياتى ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىغان دەۋردۇر.

چىڭگىزخان شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوگداي، چاغاتاي، گۇيۇكخان، مۆڭكېخان، قۇبلاي قاتارلىق ۋارىسلىرى ئىچىدە ۋە پۈتۈن يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە مۆڭكېخانىنىڭ ئىسلام دىنىغا بىرئاز يان باسقانلىقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، موڭغۇل ھۆكۈمرانلىرى ھەر خىل دىنلارنىڭ ھەممىسىگە ئەتراپلىق سىياسەت قوللاندى. موڭغۇل ھۆكۈمرانلىرىنىڭ تېررىتورىيىسى كەڭ، ئۇرۇق - قەبىلىلىرى كۆپ بولغاچقا، ھەر خىل دىنلاردىن پايدىلىنىپ، ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملەشكە توغرا كېلەتتى. شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا بىر قىسىم مۇسۇلمانلار يەرلىك مەمۇرىي ئەمەلدارلىققا تەيىنلەندى. مەسىلەن، بۇخارا، سەمەرقەنت، ئۆرگەنچ، خوتەن، قەشقەر، يەكەن، كۇچا قاتارلىق شەھەرلەرنى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىكى خەلقلەرنىڭ تۇرمۇش، ئۆرپ - ئادىتىنى ياخشى چۈشىنىدىغان مۇسۇلمانلار باشقۇراتتى. شۇنى ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى، يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئىسلام دىنىنىڭ شارائىتى غەربىي لياۋ دەۋرىگە قارىغاندا كۆپ ياخشىلاندى.

لېكىن يۈەن سۇلالىسى مەزگىلىدە، ئىسلام دىنىنىڭ شىنجاڭدىكى دائىرىسى ۋە كۈچى تېخى چەكلىك ئىدى. «مارك پولونىڭ ساياھەت خاتىرىسى» گە قارىغاندا، ئەينى ۋاقىتتا شىنجاڭدىكى ئىسلام دىنى رايونلىرى پەقەت قەشقەر، يەكەن، خوتەن، چەرچەن، لوپ قاتارلىق جايلار بولۇپ، بۇ جايلاردا خىرىستىيان مۇرىتلىرى ۋە چىركاۋلارمۇ مەۋجۇت ئىدى. خۇاڭ ۋېنبىنىڭ «تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئارخېئولوگىيىلىك خاتىرىسى» دە، سۇڭ لىزۇڭ دەۋرىدە (1225 — 1264) ئىسلام دىنى كۇچاغا تارقالغان[2]، دېيىلىدۇ. باشقا رايونلارنىڭ ئىسلام دىنىغا كىرگەن ۋاقتى ئۇنىڭدىنمۇ كېيىن.

1368 - يىلى يۈەن سۇلالىسى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن، شىنجاڭ رايونىدا يەنىلا چىڭگىزخانىنىڭ ئىككىنچى بالىسى چاغاتاينىڭ ئەۋلادى تۇغلۇق تۆمۈرخان (1343 — 1363) تەختكە چىقىدۇ. شىنجاڭنىڭ چاغاتاي موڭغۇللىرى ئەسلى ئىسلام

دىنىغا ئېتىقات قىلمايتتى. مىرزا ھەيدەر كوراگانىنىڭ «تارىخى رەشىدى» سىدىكى
بايانلارغا قارىغاندا، تۇغلۇق تۆمۈرخان شىنجاڭ رايونىدا بىرىنچى قېتىم ئىسلام
دىنىغا ئېتىقاد قىلغان موڭغۇل خانىدۇر. «تارىخى رەشىدى» نىڭ بېشىدىلا تۇغلۇق
تۆمۈرخانىنىڭ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشى توغرىسىدىكى بىر ھېكايە سۆزلىنىدۇ.
تۇغلۇق تۆمۈرنى شەيخ جامالىدىن سۆز بىلەن قايىل قىلىپ، ئىسلام دىنىغا كىر-
گۈزگەن. جامالىدىنىنىڭ ئاتىسى موللا خوجا ئەخمەت بۇخارادا تۇراتتى، چىڭگىز-
خان دەۋرىدە سۈرگۈن قىلىنىپ، شىنجاڭغا كەلگەن. ئۇ ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى
شىنجاڭدا دىن تارقىتىپ، مۇسۇلمانلارنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغان. كېيىن شەيخ
جامالىدىن ئاقسۇغا كېلىپ، ئۇ يەردە تۇغلۇق تۆمۈرخانغا يولۇقۇپ، تۇغلۇق تۆمۈر-
خاننى سۆز بىلەن قايىل قىلىپ، ئىسلام دىنىغا كىرگۈزگەن. ئەينى ۋاقىتتا جەنۇ-
بىي شىنجاڭنىڭ غەربىي قىسمىدىكى ئاھالىلەر ۋە شۇ يەرلەردىكى ھۆكۈمران سىنىپلار
ئەمەلىيەتتە بالدۇرلا ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان ئىدى. شىنجاڭنىڭ نامىدىكى
پادىشاھى بولغان موڭغۇل خانىنىڭ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشى — ھۆكۈمران
ئورنىدا تۇرىۋاتقان موڭغۇل قەبىلىسىنىڭ يەرلىك ئۇيغۇرلارغا قوشۇلۇپ كېتىشىدىكى
مۇھىم بىر ئامىل. موڭغۇل ھۆكۈمرانلىرىنىڭ مۇسۇلمان بولۇشى ئىسلام دىنىنىڭ
شىنجاڭغا تارقىلىشىنى تېزلىتىپلا قالماي، موڭغۇللارنىڭ يەرلىك ئۇيغۇرلارغا ئاس-
سىمىلياتسىيە بولۇش جەريانىنى ئىلگىرى سۈردى.

ئېيتىشلارغا قارىغاندا، تۇغلۇق تۆمۈر ئىسلام دىنىغا كىرگەندىن كېيىن، 160 مىڭ
موڭغۇل ئۇنىڭ مەجبۇرلىشى بىلەن ئىسلام دىنىغا كىرگەن. تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ كېيىنكى
ئەۋلادىنىڭ ھەممىسى تەقۋادار مۇسۇلمان بولۇپ، شىنجاڭدا ئىسلام دىنىنى داۋاملىق
تارقاتقان. مەسىلەن، تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ كىچىك ئوغلى خىزىر خوجا ئۆزى لەشكەر تار-
تىپ، قارا قوچو بىلەن تۇرپاننى ئىشغال قىلىپ، شۇ يەردىكى ئاھالىلەرنى مەجبۇرىي
مۇسۇلمان قىلغان. شۇنىڭ بىلەن بۇ رايونلارمۇ مۇسۇلمان رايونى بولۇپ قالغان.

خىزىر خوجىنىڭ ئوغلى مۇھەممەتخانمۇ ئىسلام دىنىنى قىزغىنلىق بىلەن
كېڭەيتكەن. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئۇ موڭغۇللارنى ناھايىتى قاتتىق ۋاسىتىلار
بىلەن ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلدۇرغان. مەسىلەن، ئەگەر بىر موڭغۇل سەللە
يۆگىمىسە، ئۇنىڭ بېشىغا مىق قاققان. بۇنداق جازالار ئادەتتىكى ئىش ئىدى.
شۇڭا ئۇ ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە شىنجاڭ رايونىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىدى-
كى موڭغۇل قەبىلىلىرى ئىسلام مۇرىتىغا ئايلانغان.

«XVI ئەسىرنىڭ بېشىدا ئىسلام دىنى غەربىي ئاسىيا ۋە جەنۇبىي ئاسىيادا
ناھايىتى كۈچىيىپ، ئۈچ چوڭ ئىسلام ئىمپېرىيىسى يەنى تۈركىيە ئوسمان ئىمپېرى-

يىسى. ئىران سەفاۋى سۇلالىسى ۋە ھىندىستاندىكى موغۇل ئىمپېرىيىسى بارلىققا كەلدى»[6]. لېكىن شۇندىن كېيىن ئىسلام دىنى شەرققە تارقىلىش جەريانىدا توسقۇنلۇققا ئۇچرىدى. چۈنكى XVI ئەسىرنىڭ كېيىنكى مەزگىلىدە تىبەتنىڭ لاما دىنى شەرقىي موڭغۇللارغا كىردى. شۇنىڭ بىلەن غەربىي موڭغۇللار يەنى ئويراتلارمۇ تېزلا لاما دىنىغا ئېتىقاد قىلدى. ئويراتلار چاغاتاي موڭغۇللىرىنى دۈشمەن كۆردى. چاغاتاي موڭغۇللىرى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغانلىقتىن، شۇ يەردىكى ئۇيغۇرلار بىلەن نىكاھلىشىپ، تەدرىجىي مۇقىم ئولتۇراقلىشىش يولىغا ماڭدى ۋە تەدرىجىي ئۇيغۇرلارغا قوشۇلۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمى بولۇپ قالدى. تۇرپان قاتارلىق جايلاردىكى ئۇيغۇرلارمۇ كېيىن بولسىمۇ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان بولغاچقا، XV — XVI ئەسىرلەردىن بۇيان شىنجاڭنىڭ باشقا جايلىرىدىكى ئۇيغۇرلار بىلەن دىنىي ئېتىقاد، تىل-يېزىق، ئۆرپ-ئادەت قاتارلىق جەھەتلەردە بىردەكلىكنى ساقلاپ كەلدى. يېقىنقى زامان ئۇيغۇرلىرى بىلەن ھېچقانداق پەرقى قالمىدى.

يىغىپ ئېيتقاندا، تۇغلۇق تۆمۈردىن كېيىن ئىسلام دىنى شىنجاڭدا مىسلىسىز كېڭەيدى. XVI ئەسىرگە كەلگەندە، ئىسلام كۈچلىرى بۇددا كۈچلىرىنى تامامەن سىقىپ چىقىرىپ، شىنجاڭدا بىردىنبىر ھۆكۈمران دىنغا ئايلاندى. XV — XVI ئەسىرلەردىن كېيىنكى مەزگىل ئىسلام دىنى شىنجاڭدا كەڭ تەرەققىي قىلغان مەزگىلدۇر. ئىسلام دىنىنىڭ تەرەققىياتى ئالدى بىلەن ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان ئادەم سانى ۋە رايونلارنىڭ كېڭىيىشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. ئىسلام دىنى كىرگەن دەسلەپكى مەزگىلدە ئۇنىڭ كۈچى جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ غەربىي قىسمى بىلەنلا چەكلىنەتتى. كېيىن كېڭىيىپ تۇرپان رايونىغا يەتتى. «قۇمۇل، تۇرپانلاردا ئىسلام دىنى ئوخشاشلا تەرەققىياتقا ئېرىشىپ، بۇددا دىنى ئىسلام دىنى تەرىپىدىن پۈتۈنلەي سىقىپ چىقىرىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئىسلام دىنى ئۇيغۇرلار ئېتىقاد قىلىدىغان بىردىنبىر دىن بولۇپ قالدى»[7]. تارىخىي مەلۇماتلارغا قارىغاندا، «قازاقلارمۇ 1582-يىلدىن بۇرۇن ئىسلام دىنىغا كىرگەن. قىرغىزلار تەخمىنەن XVIII ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ئىسلام دىنىغا كىرگەن بولۇشى مۇمكىن»[8].

ئۇندىن قالسا، خوجىلار-فېئودال يانچىدار ئاقسۆڭەكلەرنىڭ تەسىرىمۇ بار. خوجىلار دىنىي جەھەتتە يۇقىرى ئورۇنغا، سىياسىي جەھەتتە زور تەسىرگە ئىگە ئىدى. خوجىلار جەمەتى تەدرىجىي ھاكىمىيەتنى كونترول قىلالايدىغان ئاقسۆڭەكلەرگە ئايلاندى.

رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، ئۆزىنى مۇھەممەت پەيغەمبەرنىڭ 26-ئەۋلاد نەۋرىسى دەۋالغان مەختۇم ئەزەمنىڭ ئىككى ئوغلى بولۇپ، بىرىنىڭ ئېتى خوجا مۇھەممەت ئىمىن، بىرىنىڭ ئېتى ئىسھاق خوجا بولۇپ، كېيىن بۇلار ئۆز ئەترابىغا مۇرت توپلاپ،

ئاق تاغلىقلار ۋە قارا تاغلىقلار دېگەن ئىككى گۇرۇھ بولۇپ شەكىللەنگەن. ئاپپاق خوجا مەختۇم ئەزەمنىڭ پەرزەنتى، مۇھەممەد يۇسۇپخوجىنىڭ ئوغلى بولۇپ، ئاق تاغلىقلارنىڭ ئاتاقلىق باشلىقىدۇر.

ئاپپاق خوجا تەسىرىنىڭ زورىيىشى دىنىدىن خالىي ھاكىمىيەت ئۈچۈن خەۋپ ئىدى. ئاپپاق خوجا بىلەن ئەينى ۋاقىتتا ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈۋاتقان چاغاتاي خانلىقىنىڭ كېيىنكى خانى ئوتتۇرىسىدا زىددىيەت كېلىپ چىقتى. يەكەننىڭ ھۆكۈمرانى ئىسمى مۇھەممەتخان ئاپپاق خوجا كۈچلىرىنىڭ زورىيىشىغا ھەسەتخورلۇق قىلىپ، خوجا جەمەتلىرىنى يوقىتىشقا قەسەم قىلغان بولسىمۇ، لېكىن مۇۋەپپەقىيەت قازىنالمايدۇ. قەشقەردىكى ئىسمايىلخان قارا تاغلىقلارنىڭ بىر مۇرىتى بولۇپ، ئۇمۇ ئاپپاق خوجىغا قاتتىق قارشى ئىدى. ئۇ ئاپپاق خوجىنى چېگرىدىن قوغلاپ چىقاردى. ئاپپاق خوجا كەشمىرگە قېچىپ باردى. ئۆزىنى پەيغەمبەرنىڭ ئەۋلادى، مۇسۇلمانلارنىڭ داھىسى دېۋالغان، «غازات» قىلىش توغرىسىدا توختىماي جار سالغان ئاپپاق خوجا بۇ دىندىكى تىبەت دالاي لامىسىدىن ياردەم تىلىدى.

بۇ ۋاقىتتا شىنجاڭنىڭ شىمالىي قىسمىدا جۇڭغارلار (ئويراتلارنىڭ بىر قىسمى) بار ئىدى، جۇڭغارلارنىڭ باشلىقى غالدان ئىلگىرى تىبەتتە لاما بولغان. دالاي لاما ئاپپاق خوجىنى تونۇشتۇرۇپ، ئاق تاغلىقلارنىڭ بۇ باشلىقىغا ياردەم قىلىشنى تەلەپ قىلىپ خەت يازدى. قارانىيەت غالدان جەنۇبىي شىنجاڭنى بېسىۋېلىشنى ئويلاۋاتاتتى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئاپپاق خوجىغا ئىچكى جەھەتتىن ياردەم بېرىپ، 1678 - يىلى قوشۇن ئەۋەتىپ جەنۇبىي شىنجاڭنى ئىستىلا قىلىپ، ئاپپاق خوجىنى باش ئەمەلدارلىققا تەيىنلەيدۇ. يەكەننى جەنۇبىي يولنىڭ مەركىزى قىلىپ، زور مىقتاردا ئەمەلدار ۋە قوشۇن ئەۋەتىپ جەنۇبىي شىنجاڭدا تۇرغۇزىدۇ، چاغاتاينىڭ كېيىنكى خانى ئىسمايىلخان ۋە ئۇنىڭ ئائىلە تەۋەلىرىنى ئىلىغا ئاپىرىپ تۇتۇپ تۇرىدۇ.

جۇڭغارلار ئاپپاق خوجىنى جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا تەيىنلىگەندىن كېيىن، ئاق تاغلىقلار قارا تاغلىقلار بىلەن يەنىلا بىر مەزگىل ئۇرۇش قىلىدۇ. ئاخىرى ئاق تاغلىقلار غەلىبە قىلىدۇ. لېكىن ئاپپاق خوجا ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى جۇڭغارلارغا بېقىندى بولۇپ قالغانلىقىغا رازى بولماي، پات - پات جۇڭغارلارغا ھۇجۇم قىلىپ تۇردى. لېكىن بۇنىڭ ھەممىسى ئەمەلگە ئاشمىدى. ئۇ يەنە «قۇرئان ۋە ھەپتىيەكتىن باشقا پۈتۈن كىتابلارنى كۆيدۈرۈپ تاشلىدى. مەشھۇر ئالىملارنى، مەرىپەتپەرۋەرلىك شەخسلەرنى، ئەدىب، تەرجىمانلارنى دارغا ئاستى. بەزى ئالىملارنى سۈرگۈن قىلدى. شۇنىڭ بىلەن شىنجاڭ خەلقىنىڭ نەچچە مىڭ يىللىق تارىخى-ھەم مەدەنىيەت مىراسلىرى كۆلەڭگە ئاستىدا قالدى»[1]. 1693 - يىلى ئاپپاق خوجا ئۆلدى[2]. ئاپپاق خوجا

ئۆلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ ئوغۇللىرى ھوقۇق تالىشىپ، بىر ـ بىرىنى ئۆلتۈرۈشتى، قارا تاغلىق دانىيال خوجا پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ، يەكەننى قولغا چۈشۈردى. ئاق تاغلىقلارغا ئېتىقاد قىلىدىغان قەشقەرلىقلەر چوڭ ـ كىچىك خوجىلارنىڭ ئاتمىش ئەختەتنى ئەكىلىپ، قەشقەرگە ھۆكۈمران قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئىككى مەزھەپنىڭ ئۇرۇشى يەنە باشلاندى. شۇنداق قىلىپ ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش پۈتۈنلەي سىياسىي كۈرەشكە ئايلىنىپ كەتتى.

يېقىنقى زامانغا كەلگەندە، شىنجاڭدا يەنە قازاق، خۇيزۇ، قىرغىز، تاجىك، ئۆزبېك، تاتار قاتارلىق مىللەتلەر ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ. لېكىن بۇددا دىنىمۇ تامامەن يوقۇلۇپ كەتمەيدۇ. XV ئەسىرنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە يەنە شىنجاڭدىكى موڭغۇللار ئېتىقاد قىلىدىغان دىن (تىبەتنىڭ ئەنئەنىۋى بۇددا دىنى ياكى لامادىنى) شىنجاڭغا تارقىلىدۇ. بۇددا دىنى بىر قىسىم خەنزۇلار، مانجۇلار، شىۋەلەر ۋە داغۇرلاردا بىر قەدەر چوڭقۇر تەسىرگە ئىگە.

يىغىپ ئېيتقاندا، شىنجاڭدا بۇددا دىنىنىڭ ھۆكۈمران ئورنۇندىن زاۋاللىققا يۈز تۇتۇشى ۋە ئىسلام دىنىنىڭ گۈللىنىشى شىنجاڭنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىدىن ئايرىلمايدۇ. شۇڭا بىر خىل دىنىنىڭ زاۋاللىققا يۈز تۇتۇشى، بىر خىل دىنىنىڭ گۈللىنىشى تەسادىپىي ھادىسە ئەمەس. بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈشكە بولىدۇكى، كىشىلەرنىڭ دىنىي ئېتىقادى زادىلا ئۆزگەرمەيدىغان نەرسە ئەمەس، ھەم ئەزەلدىن ئۆزگەرمەي كەلگەنمۇ ئەمەس.

ئىزاھلار

① ۋامبىرىنىڭ «بۇخارا تارىخى» دىن .
② پ. پېللىئوت: «تاتارلارنىڭ مىڭ يىللىق تارىخى».
③ «شىنجاڭ تارىخىغا ئائىت ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى» غا قاراڭ.
④ «تارىخى جاھان كۇشاي»، 1 ـ توم، 73 ـ، 81 ـ، 82 ـ بەتلەر.
⑤ خۇاڭ ۋېنبىي: «تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئارخىئولوگىيىلىك خاتىرىسى»، 31 ـ بەت.
⑥ «شىنجاڭ تارىخىغا ئائىت ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى» نىڭ 265 ـ بېتىگە قاراڭ.
⑦ «چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى جۇڭگو ئىسلام دىنىغا ئائىت ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى» نىڭ 253 ـ بېتىگە قاراڭ.
⑧ «شىنجاڭ تارىخىغا ئائىت ئىلمىي ماقالىلار توپلىمى» نىڭ 267 ـ بېتىگە قاراڭ.
⑨ «يەكەن ئەدەبىياتى»، 1982 ـ يىل، 2 ـ سان، 39 ـ 40ـ بەتلەر.
⑩ «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» (ئىچكى ژۇرنال)، 1982 ـ يىل، 5 سان، 34 ـ بەت.